

WORD FORMATION IS AN INTEGRAL PART OF KNOWLEDGE

Kholmukhamedov Bakhtiyor Farkhodovich

Lecturer, Samarkand State University, Doctor of Philosophy in Philology (PhD) Annotation

ABSTARCT

The article discusses the word formation as an element of knowledge in cognitive linguistics, as well as problems the formation of complex words.

Keywords: cognitive linguistics, knowledge, word formation, complex words.

Когнитив тилшуносликнинг ўрганиш объекти тил ҳисобланади. Бу фан тилни «инсон онгида фикрларни шакллантирувчи ва ифодаловчи, билимларни сақловчи ва ташкил қилувчи восита» сифатида тадқиқ этади [1]. Зеро, тил когнитив фаолиятнинг асосини ташкил қилади. А.В.Кравченко тўғри таъкидлаганидек, тил «билишнинг ажралмас қисми бўлиб, маданий, руҳий, алоқавий, вазифавий омилларнинг ўзаро алоқасини акс эттиради» [2].

Ўзбек тилшунослигида сўз ясаиш назарияси бўйича А.Ғуломов, А.Ҳожиев, М.Миртожиев, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов ва бошқа тилшуносларнинг фикрларида ҳам сўз ясаиши билишнинг ажралмас қисми, маданий, руҳий, алоқавий, вазифавий омилларнинг ўзаро алоқаси асосида ҳосил бўлиши хусусида муносабат билдирилган.

Сўз ясаиши материал қамрови жиҳатидан тилшуносликнинг фонетика, лексикология ва грамматика сингари соҳалари билан яқин алоқадорликда бўлади. Чунки сўз ясаиши жараёнида у ёки бу даражада ана шу соҳаларнинг қоида ва категориялари ҳам иштирок этади. Аммо юзага келган ҳосила маънолар тўлалигича лексикология ихтиёрида бўлади. «Сўз ясаиши»нинг туркологиядаги аввалги тадқиқотларда, рус тилшунослигида, қолаверса, ўзбек тилшунослигида морфология таркибига киритилишида ҳам узоқ йиллар давомида шу жиҳатлар асос бўлган. Шу билан бирга, сўз ясаиши тилшунослик таркибида ўзига хос қонун-қоидаларга бўйсунадиган жараён сифатида иштирок этади ва бу ўзига хосликлар унинг алоҳида соҳа сифатида шаклланиши ҳамда яшашига асос бўлади.

Академик А.Ҳожиев сўз ясаишининг асосий усуллари сифатида лингвистик адабиётларда қайд этилаётган қуйидаги: 1) семантик (ёки лексик-семантик), 2) фонетик, 3) синтактик-лексик, 4) аффиксация, 5) композиция, 6) аббревиация усуллари санаб ўтади ҳамда улар орасида аффиксация ва композицион усуллар асосий усуллар эканлигини айтади ва бошқа туркий тилларда сўз ясаиши ўрганилган лингвистик адабиётларда сўз ясаишнинг иккитадан еттитагача тури мавжудлигини кўрсатади [3]. А.Ғуломов ҳам ҳозирги ўзбек тилида сўз ясаишнинг кенг қўлланадиган энг унумли ва етакчи турлари сифатида аффиксация ва композицияни кўрсатган эди [4]. Таъкидлаш жоизки, А.Ҳожиев 2007 йилда нашр эттирган китобида ўзбек тилида сўз ясаишнинг асосий усуллари сирасидан композиция усулини чиқариб ташлайди, ўзбек тилидаги мавжуд қўшма сўзларнинг аксарияти композиция усули билан ясалмаганлигини таъкидлайди [5]. Аммо ўзбек тилининг мустақиллик даврини кузатишдан маълум бўлмоқдаки, бу тилда композиция усули билан янги сўзлар ҳосил қилиш фаол давом этмоқда.

Сўз ясаиш усуллариининг қандай тасниф этилишидан қатъий назар, бу ўринда бизни, мавзуга алоқадорлик нуқтаи назаридан, синтактик-лексик усул қизиқтиради. Сўз ясаишининг бу тури моҳиятида муайян эркин бирикманинг тил тарихий тараққиёти давомида ягона лексемага айланиши туради, синтактик бирликдан лексик бирликка ўтади, усул номидаги *синтактик* – эркин бирикмани, *лексик* – юзага келган қўшма сўзни билдиради, бу

лексемалашув ҳодисасининг намоён бўлиш механизмидир. Масалан, *сўз боши, эллик боши, юз боши, минг боши* эркин бирикмаларининг грамматик алоқани йўқотиб, қўшма сўзга айланишидир. Ўз навбатида, мазкур қўшма сўзларнинг лексемалашувга тортилиш жараёнлари бир пайтда юз бермаган. *Элликбоши, юзбоши, мингбоши* кабилар *сўзбошига* нисбатан бир қадар аввалроқ рўй берган бўлса, *йилбоши* сўзига нисбатан *сўзбоши* бирлигининг лексемалашув жараёнига тортилиши олдинроқ юз берган. Ўрни келганда шуни ҳам қайд қилиб ўтиш лозимки, айрим лексемалашган бирликлар муайян бир матнда атайин ҳам лексема, ҳам бирикма шаклида қўлланиши мумкин. Масалан, қиёсланг: *Дарҳақиқат, Наврўз ҳижрий-шамсий йил ҳисоби бўйича ҳамал ойининг биринчи куну – йилбоши ҳисобланади* («Халқ сўзи» газетаси). *Шу боис жорий йил бошининг ёмғирли келгани ҳам барчамизни хушнуд этяпти* («Халқ сўзи» газетаси). Биринчи жумлада лексемалашган бирлик эканлигини унинг қўшиб ёзилганидан, иккинчи жумлада сўз бирикмаси бўлиб келганлигини ажратиб ёзилгани ҳамда гапнинг умумий мазмунидан билиб олиш мумкин.

Гап лексемалашув ҳодисасининг лингвистик табиатини кенгроқ талқин қилиш ҳақида борар экан, бунда сўз ясалишининг синхрон ва диахрон аспектларини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Хоҳлаймизми-йўқми, лексемалашув ҳодисаси лисоний бирликка диахроник ёндашувни талаб этади, айти пайтда, лексемалашув маҳсули бўлган бирлик тилнинг синхроник ҳолатида амал қилади, унинг лексемалик мақоми ҳам маълум маънода синхронияда баҳоланади. Тилдаги лексемалашув ҳодисаси ва унинг сўз ясалиш жараёнидаги ўрни ва хизматини белгилаш ҳам ана шундай долзарб масалалардан саналади.

Ўзбек тилида қўшма сўзларнинг лисоний табиати, ясалиши ва имлоси А.Ғуломов, Б.Мадалиев, Н.Маматов, А.Ҳожиев каби тилшунослар томонидан ўрганилган. Шунингдек, туркология ва рус тилшунослигида ҳам қўшма сўзлар масаласи ўтган асрнинг ўрталаридаёқ тадқиқотлар объекти бўлган [6, 9, 10, 11].

Қўшма сўзларнинг лисоний хусусиятларини аниқлашда, асосан, Европа тилшунослигида пайдо бўлиб, рус тилшунослигига ҳам кўчган қарашлар кейинроқ туркий тиллар тадқиқига ҳам татбиқ этила бошлади. Бунинг энг кўп кузатиладиган жиҳатини *қўшма сўз* термини остида бирдан ортиқ сўздан тузилган бирликларни тушунилишида кўриш мумкин. Ўзбек тилшунослигидаги айрим адабиётларда ҳам *қўшма сўз* терминининг туркологияда турлича изоҳланиши ва бунинг натижасида «қўшма сўз», «жуфт сўз», «составли (таркибли) сўз» терминларининг аралаш қўлланаверганлиги, бу, ўз навбатида, асл қўшма сўзнинг лисоний моҳиятини англаш ва тушунтиришда маълум чалкашликлар келтириб чиқаргани айтилар экан, аслида қўшма сўз деганда қандай бирликни тушуниш кераклигини кўрсатувчи таъриф берилади: «Қўшма сўз деганда ўзаро боғланган икки ёки ундан ортиқ сўз эмас, балки бирдан ортиқ негиздан ташкил топган бир сўз тушунилиши керак: *тоғолча, токилон, мош ранг, содда дил* каби» [7]. Ҳозирги ўзбек тилида охиридаги икки сўз қўшиб ёзиладиган бўлган. Бунда уларнинг бир маънони ифодалайдиган ягона лексемага айланиши назарда тутилган. Бунинг учун эса ўзаро бирикаётган сўзлар ўртасида қандайдир мантиқий боғланиш бўлиши ва бу боғланиш уларнинг ўзаро бирикиб янги мазмун ва янги шакл пайдо қилишига олиб келиши лозим. Табиийки, бундай боғланишни юзага келтирадиган усуллар ҳам мавжуд бўлиши керак ва бу усуллар синтактик-лексик, синтактик-морфологик ҳамда морфологик усуллар эканлиги айтилган.

Қўшма сўзлар қайси усул билан ясалиши, таркиби қандай сўз туркумларига алоқадор бўлишидан қатъий назар ясама сўз сифатида қаралади ва уларнинг катта қисми

лексемалашув ҳодисасининг маҳсули ҳисобланади ҳамда ўзбек тили луғат таркибининг узулқисиз бойиб боришига хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2004. – С.18.
2. Кравченко А.В. Когнитивная лингвистика сегодня: интеграционные процессы и проблема метода // Вопросы когнитивной лингвистики. –Тамбов, 2004. – С.37.
3. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясашиши. –Тошкент, 1989. – Б.29.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.22.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясашиш тизими. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. -168 б.
6. Кенесбаёв С.К. Қос создердиң кейбир жасалу жолдары / «Ученые записки КазГУ», т. 11. – Алма-Ата, 1946;
7. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Б.7.
8. Фуломов А. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма сўзларнинг имлоси ҳақида (рус тилида) / «Ученые записки ТашГПИ» им. Низами. Фиологический сборник, вып. 2. – Ташкент, 1954.
9. Сайфуллин Ч.Г. Устойчивые словосочетания в современном уйгурском языке: Автореф. дис...канд.филол.наук. – СПб, 1953.
10. Бердыев Р. Сложные слова в туркменском языке. Автореф.дис...канд.филол.наук. – М., 1955.
11. Адилов М.И. Сложные слова в азербайджанском языке. Автореф.дисс...канд.филол.наук. – М., 1958.